

О. П. ДІДЕНКО

УМАНЩИНА НА КАРТАХ Г. БОПЛАНА

З усіх стародавніх карт України чи не найціннішу спадщину становлять картографічні праці Гійом-Левассер де Боплана (друга третина ХУІІ ст.). Проте на сьогодні це джерело, зокрема в історико-краєзнавчих та історико-географічних дослідженнях, використовується ще недостатньо.

У науковий обіг карти Боплана були введені Л. М. Бантиш-Каменським та В. Г. Ляскоронським, які зробили спробу прочитати карти і „прив'язати” зафіксовану на них структуру поселень до карти України ХІХ ст.¹ Проте локалізація об'єктів та з'ясування „непрозорих„ назв на рівні вимог сучасної науки ще потребують великої копії роботи. Дана розвідка є спробою дослідити в цьому плані на підставі генеральної та спеціальної карт України, карт Київського та Брацлавського воєводств територію Уманщини².

Уманщина розташована у басейні Південного Бугу. Під цим поняттям розуміється територія, що тяжіє до Умані як адміністративного, промислового, торговельного і культурного центру. За сеймовим актом 1609 р. (надання Уманщини В. Калиновському) вона займала територію верхів'я р. Кублича по лівому берегу Удича й Бугу на заході; до р. Бабані (сучасна Ревуха), Ятрані й Синюхи на сході; від с. Верхнячки колишні Яворчики на півночі до сучасного Первомайська на півдні. Пізніше вона була розширена в західному, північному і східному напрямках. Під час визвольної війни українського народу до уманського козацького полку входили Жашків (у складі Вузивської сотні), Бершадь, Ладжин, Кисляк, Буки й Мошурів; у різні часи до Умані відносились Торговиця, Саврань, Звенигородка й Лисянка. Ми розглядаємо Уманщину в таких межах: Липовець – Жашків – з півночі; головна течія Собу, лівий берег Бугу, Бершадь – Саврань – з заходу; правий берег Гнилого Тікичу, Тікичу й Синюхи – зі сходу; Торговиця – на півдні.

На картах Боплана зафіксовано період 1631–1647 рр., тобто час його перебування на Україні. При роботі з ними доводиться враховувати, автор – іноземець писав свої твори на нормандському діалекті старофранцузької мови, для картографування вживав латину, на Україні перебував у польському оточенні, звідки переважно і брав інформацію і мусив долати значні труднощі при графічному відтворенні сполонізованих українських назв.

Ряд позначень, зокрема назви бродів (Омельська стінка, Пробита, Гладенький), свідчать, що Боплан прислухався до мови місцевих жителів і намагався зберегти її особливості. Але він уникає вживання Щ, погано розрізняє Г, К, Х та Ж, Ч, Ш (Кочубіївка – Косовіювка), кінцівку -івка передає як -ока і т. д.

На картах Боплана по західній межі Уманщини добре розроблена гідросітка, зазначено назви: Соб, Кублич, Удич, Буг, Мишарівка, Дохна, Вільшанка, Саврань.

По головній течії р. Собу³ позначені Липовець, Іллінці, Кальний, Кисляк, Гайсин і Куна як фортеці, Липовець та Іллінці з двома городищами кожне; Дашів і Кам'ягірка як укріплені містечка – „бурги”. При впадінні в Соб р. Вербич (давня Гунча) позначено с Гунча⁴. В басейні р. Соб позначено Бабин як фортецю на р. Свиначці і с. Дібровинці (нині села – Іллінецького р-ну Вінницької обл.).

По притоках Собу: р. Сорока – Севастянівка⁵ як місто (нині Велика Севастянівка Христинівського району Черкаської обл.), Терлиця – як містечко, с Леухи; Городок – фортеця; Дешка (не збереглась, на тому місці знаходиться с. Слободище); друга Дешка картографована Бопланом коло Богуслава. По р. Вербич – с. Вербич (тепер с. Гранів, на південь від села є ліс і урочище Вербич, які показані Бопланом і на лівому березі Гнилого Тікичу. По правій притоці р. Вербич нанесено села Миколівка чи Михайлівна, Братівка й містечко Миргород (зараз територія с. Михайлівни).

У верхів'ях р. Кублич позначено фортецю Івангород (в селі збереглося городище, що відповідає зображенню на карті); містечко Краснопілка і с. Цвіліхівка (аналоги – Велика і Мала Цвіля в Житомирській обл.). Нижче по течії Кубячу – с. Кивачівка й Гордіїв (зараз частина с. Кивачівки); містечка Марківка, Важне; с. Степанівка; містечко Карабелівка; с. Опівка; Кіблич – фортеця (збереглися рештки валів); містечко Зятківці. По притоках р. Кублич. – містечка Скарженівка й Ролівка (назва не збереглась, тепер с. Тополівка; аналог – с. Роля Шаргородського району, с. Ролінці значиться в землях, наданих Свидригайлом Слупичеві в басейні Південного Бугу), села Тишківка, Козівка (тепер с. Грузьке), Рахнівка по р. Ряхнянці.

По р. Південний Буг місто Ладижин – фортеця; с. Губник (первісна назва Сокилець), містечко Скибинці, с. Сумівка, с. Завадівка, с. Новий Потік (нелокалізовано), містечко Красилівка; с. Маньківка, с. Красносілка, містечка Шумилів, Берізки (показано, як двоє містечок з однаковою назвою до 1959 р. існували як одне село, тепер частина с. Джулинка); містечка Дмитропіль, Казавчин – (с. Гайворонського р-ну) і Саврань – як фортеця,

По притоках Бугу: с. Побірка на р. Суха Тьма; села Соболівка і Метанівка на р. Сура; с. Темне на західній околиці великого Темного лісу (можливо, с. Петрашівка Теплицького р-ну).

По р. Удич позначені: с. Орадівка (назва закріплена в римованій приказці-пісні: „Ішли дівки з Орадівки, а молодиці – з Городниці”), містечко Ягубець, с. Раковичівка (нині – с. Раківка Бершадського р-ну), містечко Хмарівка.

По притоці Удичу: по р. Велика Стінка – містечка Янів і Станіслав (нині Росоша); по р. Тепличці – містечка Стражгород і Смілгород (сучасний Теплик); по р. Мишарівка с. Мишарівка; по р. Мочулці –

Добропіль – містечко й ліс (тепер Велика Мочулка); містечко Орлівка. На генеральній карті між Удичем і Кубличем позначено село (очевидно, це с. Серединка, що насправді знаходиться на правій притоці Удичу, на івдорозі між селами Костюківка і Тернівка).

По р. Лохна: с. Жабокричка; Бершадь – фортеця з двох городищ; містечко Камінче (можливо, Кам'янече – нелокалізовано); містечко Кириївка (нині с. Велика Кириївка); Учеберка (ймовірно, Устя).

По р. Саврані: с. без назви (нелокалізовано), с. Деміївка, с. Піщаний Брід (нині с. Піщана); села Яланець і Ягубець.

Назви Гірського Тікичу у Боплана не позначені. Річка Вись показана як його продовження по лівому берегу Синюхи (Синьої Води); на генеральній карті на перехресті річок є підпис „Царська річка”.

У верхів'ях Гірського Тікичу позначено с. Балабанівка (за переказом стародавнє місто Угорськ, від якого водиться ад'єктив Угорський (Гірський)Тікич*. Далі по головній течії – м. Івахнова Гребля і містечко без назви Івахни (тепер одне с Івахни); фортеці Бузівка, Буки і Вороне попередня назва останньої – Митківці); Шаулиха** (колишній Рокшвар – містечко при гирлі р. Шаулихи – сучасної Беринки).

По притоках Гірського Тікичу: Цибулів, показаний як двоє містечок – одне у верхів'ї р. Цибулівки, друге — при впадінні її в Гірський Тікич (без ізви)*** По р. Конела: Соколівка (стара назва Соколовець; позначена лініями, як план шестикутного городища; в селі серед ставу зберігся острів, ймовірно, старе городище). За гіпотезою П. Голубовського, у 1150 р. столицею чорних клобуків була Куніль⁶. Назва села, як і гідронім, тюркського походження⁷.

У Конелу впадають дві притоки під назвою Руда. На Лівій Руді стоїть монастирище. Воно картографовано як два городища по обох берегах річки, але звідки вона починається і куди впадає, не показано. На правій Руді як міста Христинівка, Ліщинівка, Босівка (сучасне с. Зоряне. В цій місцевості „руда” вживається і як апелютив.

На р. Торч (у Боплана – р. Багва) позначене як містечко Жашків; Охматів на р. Бурті – як фортеця.

Нижче у Гірський Тікич впадають дві річки Кишихи, щоб розрізнити їх, ліву іноді називають Китихою, а праву Кушихою. В басейні правої Кишихи як містечко позначено Кишенці****, с. Маньківка на р. Маньківка і с. Іваньки.

На р. Романівці як містечко позначено Романівку (в селі збереглося гле городище із залишками кераміки ХУІІ ст.); Мошурів як містечко азаний Бопланом не на р. Мошурівці (притока Гірського Тікичу), а на юму Тікичі.

По р. Гнилий Тікич: фортеця Лисянка дана по обох берегах річки: Звенигородка – містечко, Вільхівець як містечко показаний не на правому, а на лівому березі Гнилого Тікичу, Калниболото – містечко (сучасний Катеринопіль). На лівому березі Гнилого Тікичу – містечко Небериліс (в пізніших виданнях Неберибіс, Берібіс)*****.

Річка Бабань, за Бопланом, впадає в Гірський Тікич. На ній розташовані містечка Лемен (тепер с Іванівка); Краснопілка і Бабани (тепер с. Старі Бабани, за переказом, давнє місто, що вело велику торгівлю з лом і Волгою⁸.

Слід зазначити, що на південь від цієї умовної Бабані територія залишалась недослідженою Бопланом. На його картах відсутні річки Синиця

(притока Бугу) й Ятрань (притока Смяхи), в яку насправді впадає Бабань-Ревуха.

Умань показана на північ від лісу Переволока (в пізніших виданнях Переволя і Переваля), ізолювано від річкової системи. Річка Уманка позначена на картах тільки від с. Кочубіївки до Умані.

Цю територію перетинають Чорний шлях, що йде повз Торговицю (на картах позначена як руїна), Умань, Івангород, Севастянівку, Монастирище, Коритню, Бабин.

Місцевість на північ від Умані – Калниболота – позначена як лісостеп. Основні лісові масиви показані на південь від р. Кублич до Саврані і Саражинки.

Нанесені на картах поселення діляться на міста, фортеці, містечка й села. Особливої уваги заслуговує застосована Бопланом система умовних позначок. Для позначення міст автор використовує різноманітні зображення будівель. Схематично ці зображення, можливо, пов'язані з існуючою тоді міською архітектурою (ворота, ратуші, церкви). У пізніших виданнях вони більш „удосконалені” й прикрашені.

Для позначення фортець використані, ймовірно, справжні їх плани, мініатюрні, але досить деталізовані, не тільки щодо конфігурації, а й кількості валів, виступів тощо. Містечка позначені кружком з хрестиком вгорі, села – кружечком або крапкою.

На більш деталізованій спеціальній карті України на Уманщині налічуються 8 міст, 21 фортеця, 45 містечок і 37 сіл. Поділ цей, однак, дуже відносний.

Привертають увагу неоднакова щільність заселення східної й західної частин краю і характер їх населених пунктів. У західній частині від Собу до Лохни і Саврані маємо 2 міста (Ладижин і Городок), 12 фортець, 23 містечка, 32 села, в той час, як в східній його частині (басейні Гірського і Гнилого Тікичу і Ятрані) – 6 міст, 8 фортець, 19 містечок і тільки 5 сіл. До міст віднесені Умань, Христинівка, Севастянівка, Босівка й Івахнова Гребля*****.

Фортеці: Зюбриха, Бузівка (місто), Соколівка, Зелений Ріг, Вороне, Охматів, Буки (місто) розташовані в середній течії Гірського Тікичу. Друга оборонна лінія Липовець – Ладижин – Бершадь, налічує 9 фортець. Далеко на південь виступає Нове Конецполе (Саврань), на схід – Лисянка.

Фортеці, судячи по спеціальних картах, побудовані відповідно до рельєфу, але багато з них за формою наближаються до кола; на деяких можна впізнати плани дитинців, які В. Ляскоронський вважає рештками старих городищ. Підтвердженням цього є наведені вище відомості про село Юшківці, яке засновувалося двічі на старих городищах.

Лише назву, без позначки на карті, має Івангород. На інших картах є мініатюрний план дитинця, навколо нього вертикальними паличками позначене чотирикутне городище. На думку В. Ляскоронського, так позначалися фортеці, в яких проектувались реконструкції. До таких фортець слід віднести Монастирище й Соколівку.

Городище в Старих Бабанах, що досить добре збереглося, включаючи сходи для стрільців і барбет – розкат, для гармат, дуже подібне до Івангородського і не відповідає своєму умовному позначенню містечка. Скоріше, це – місто-фортеця, можливо, відреставроване у ХУІІІ ст., коли на схід від нього споруджувалась українська лінія.

Рештки великої фортеці залишилися також в Мошурові, позначеному на картах як містечко. В Орадівці спалено хати з кахлями ХУІІ ст.

Загалом, за даними Є. Сірійського, на Поділлі виявлено 272 городища⁹. Практично в ХУІІ ст. кожний населений пункт був більш чи менш укріплений.

З якихось причин ні на одній з карт Боплана не позначено Чорну Кам'янку, відому ще з ХУІ ст., а за часів Боплана особливо, завдяки голосному процесу за неї між Калиновським і Любомирським. У Чорній Кам'янці на одному з вигинів Гірського Тікичу добре збереглося кругле городище.

Смуга малих городищ по Гірському Тікичу й Бабані залишилась поза увагою Боплана, що може свідчити про їх давнє походження.

Нема на картах Боплана деяких населених пунктів, відомих з інших джерел, зокрема письмових, наприклад, містечка Талалаївки (нині села Христинівського р-ну), що згадується у П. Алеппського під назвою Талалайок¹⁰, Сушківки (села Уманського р-ну), Косенівки та ін.

Як бачимо, на картах Боплана відбито умови напіввійськового стану й постійної небезпеки, в яких тоді знаходилась Уманщина. Матеріали карт Боплана дають уяву про Уманщину першої третини ХУІІ ст. Але одночасно наведені дані відкривають можливості для дослідження попередніх і пізніших часів.

¹ Див.: Карта, представляющая Малороссию..., составленная в начале ХУІІ ст. инженером Бопланом, на российский язык предложенная Дмитрием Бантыш-Каменским // Бантыш-Каменский Н. История Малой России. – М., 1842. – Ч. 1; Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – Киев, 1901.

² Автором використані основні публікації картографічних праць Боплана: Ляскоронский В. Г. Вказ. праця; Корот В. Материалы по истории русской картографии, – Киев, 1901. – Вып. 2. – № 1–9.

³ „Соб” за місцевою етимологією – чоловічого роду, утворений від займенника „собі” з прийменником к, „К собі”, „собі”, „соб” – вживався як вигук-команда для коней: „соб” – вліво, „гаття” – вправо. Зменшувальна форма – Собик, Собок, як Буг – Бужок.

⁴ Інша назва Гунчі – Христанівка. До речі, на генеральній карті Боплана виявлено ще три Гунчі: коло Городниці сучасної Житомирської обл.; коло Олександрії сучасної Ровенської обл. і на Південному Бузі нижче с. Тростянич.

⁵ Севастьянівка – Шебастьовка – має двійник (не позначений у Боплана) – с. Шебаствівку у сусідньому Монастирищенському р-ні Черкаської обл.

⁶ Голубовский П. Печенега, торки и половцы. – К., 1884, – С. 145.

⁷ Гідронімія України. – С. 175–176.

⁸ Поки що слідів цього міста не виявлено, збереглось велике чотирикутне городище з керамікою ХУІ–ХУІІ ст., в сусідньому селі Пугачівці (колишнє Ксендзівка) в лісі – невелике кругле городище під назвою Змійовина.

⁹ Сіційський Е. Нарис з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – С. 64–65.

¹⁰ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию... – Вып. 4. – С. 12.

* На місці Угорська було с. Юшківці, яке новий власник назвав Балабенівкою: сучасні Юшківці побудовані на старому городищі.

** Шаулиха – жіночий антропонім від прізвища Шаула (Осаула), що був осадчим у Рокошварі. Поблизу Кальника згадується Осавулова – Шаулова могила. Частина Шаулихи має назву Китайгород.

*** Відомо, що в 1613 р. був Старий (няні Старосілля) і Новий Цибулів. Давніша

назва Сорочин-містечко. Збереглись залишки замку, кругле городище під назвою Стінка.

**** Аналоги – с. Кішки показано Бопланом на південний схід від Канева біля с. Пологи, ліс Кішки – на схід від Лисянки.

***** у Л. Похилевича (Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 384) поряд з Берибіс вказано нову назву – Гуляйполе; аналоги – Нерубайліс, у Боплана на південь від Байдиного лісу і на схід від Чорного; с. Нерубайка біля Торговиці.

***** На генеральній карті містами значаться Умань, Маньківка, Севастьянівка, Буки, Бузівка, Івахнова Гребля, Христинівка, Ліщинівка й Босівка; крім назв, не мають позначень, як і багато інших осад на цій недокінченій Бопланом карті. За описом Алеппського П., Маньківка у 1654 р. була містом з трьома фортецями, отже, приймаємо за вірогідний варіант генеральної карти.